УДК 347.41

А. Чанишева,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ДОДАТКОВИХ (АКЦЕСОРНИХ) ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Термін «додаткові зобов'язання» є загальновживаним у цивілістичній літературі. Використовується в науці також поняття додаткових обов'язків, додаткових прав, додаткових вимог. У ст. 266 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) вживається термін «додаткові умови». Оскільки право вимоги є сутнісною ознакою зобов'язання (це постає з нормативного визначення поняття зобов'язання в ч. 1 ст. 509 ЦК України), можна зробити висновок про те, що й законодавець не прямо визнає категорію додаткових зобов'язань. Разом із тим варто вказати, що загальновизнаного розуміння цього поняття не існує ні в науці, ні в практиці правозастосування. Немає визначеності й стосовно того, який зміст треба додати категорії додаткових зобов'язань із метою вдосконалення цивільного законодавства. За таких умов актуальним є звернення до дослідження проблеми додаткових (акцесорних) зобов'язань.

Додаткові (акцесорні) зобов'язання в спеціальних монографічних роботах не досліджувалися. Проте вони привертали увагу Д.І. Мейера, М.М. Агаркова, Р.І. Сайфуліна, В.А. Бєлова. Крім того, і в радянський, і в пострадянський період здійснювався аналіз окремих видів додаткових забезпечувальних зобов'язань.

Метою статті є постановка окремих аспектів проблеми поняття додаткових зобов'язань, їх правових особливостей, а також спроба їх вирішення.

Основним недоліком наукових праць, у яких автори звертаються до додаткових зобов'язань, є відсутність чіткого визначення аспекту додаткових зобов'язань, що є предметом нашого дослідження.

Видається доцільним виокремити такі три аспекти: академічний (освітній), правозастосовний і правотворчий. В ідеалі цих аспектів не повинно бути. За оптимального варіанту правового регулювання цивільних відносин правозастосовний і правотворчий аспекти мають співпадати. Відтак академічний (освітній) аспект додаткових зобов'язань покликаний дати уявлення про правозастосовний і правотворчий аспекти цієї проблеми, і стан її наукової розробки може не співпадати з іншими їх аспектами.

Коли М. Бартошек у виданні, що присвячене термінам римського права, визначає акцесорне зобов'язання як додаткове зобов'язання поручителя (додаткове до загального зобов'язання) [1, с. 20–21], то зрозуміло, що це визначення не спрямоване ні на застосування римського приватного права, ні на його вдосконалення. Визначення акцесорного зобов'язання М. Бартошеком на основі римського права має виняткове академічне (освітнє) значення.

Д.І. Мейер написав курс лекцій на матеріалах цивільного законодавства Росії середини XIX ст. Проте він обмежився тільки загальними формулюваннями про побічні (акцесорні) зобов'язання та прикладом про цивільно-правовий інститут, що поширюється на основне зобов'язання позики, а також поруку, якою забезпечується таке зобов'язання [2, с. 442–443].

М.М. Агарков значно поглибив аналіз додаткових зобов'язань. Він розглядає проблему ускладнення структури

© А. Чанишева, 2015

зобов'язання додатковими правами й обов'язками, зокрема такими як обов'язок боржника за грошовим зобов'язанням сплачувати проценти [3, с. 268], а потім перейшов до додаткових забезпечувальних вимог, які можуть бути речовими й зобов'язальними [3, с. 268–269]. Обов'язок кредитора прийняти виконання М.М. Агарков розглядає в межах додаткового «до основного відношення в зобов'язанні, що є невіддільним від основного» [3, с. 277]. Проте на той час, коли М.М. Агарков здійснював своє дослідження та готував до друку його результати (1940 р.), чинними були Цивільний кодекс Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки 1922 р. (далі – ЦК РСФСР) та відповідні кодекси інших союзних республік. Стаття 46 ЦК РСФСР 1922 р. передбачала погашення давністю позовів за додатковими вимогами в разі, коли давністю погашається позов за головною вимогою. Отже, треба було de lege lata визначити ті вимоги, які М.М. Агарков називає додатковими та на які поширювалась чинність ст. 46 ЦК РСФСР 1922 р. Однак він не здійснив будь-якої спроби витлумачити поняття додаткових зобов'язань у правозастосовному аспекті. Звичайно, визначити поняття додаткових зобов'язань на підставі ст. 46 ЦК РСФСР 1922 р. складно, оскільки із цієї статті можна було дізнатися тільки про те, що додатковими («придаточними») є ті зобов'язання, що не є головними. Проте можна було врахувати ст. 141 ЦК РСФСР 1922 р., у якій зазначено, що угода про неустойку не є основною. Це давало б підставу для висновку про те, що угода про неустойку є не основною, а додатковою. А отже, вимога про сплату неустойки є додатковою («придаточной»). Потім можна було б розглянути також питання про додатковий характер інших забезпечувальних вимог, а отже, і зобов'язань. За відсутності достатнього законодавчого матеріалу для визначення понять додаткових вимог, прав, обов'язків, зобов'язань можна було звернутися до судової практики, чого М.М. Агарков не зробив. Він навіть ігнорував ту обставину, що в ст. 46 ЦК РСФСР використовується російськомовний термін «придаточные требования», і став використовувати термін «дополнительные» (додаткові) вимоги (зобов'язання, права, обов'язки).

Не беручи до уваги нормативну основу, М.М. Агарков виокремив «ядро зобов'язального відношення», яке складає обов'язок однієї сторони передати товар, виконати роботи, надати послугу [3, с. 265]. Це ядро може ускладнюватися тим, що сторону кредитора чи боржника підтримуватимуть багато осіб, а також зустрічним зобов'язанням (зазвичай воно полягає в сплаті грошей). Ці ускладнення М.М. Агарков не пов'язує з виникненням додаткових зобов'язань. Проте решту ускладнень структури зобов'язальних відносин він називає додатковими вимогами, правами, обов'язками. Свій аналіз М.М. Агарков здійснює як суто академічний пошук істини. Однак треба думати, що він мав на увазі врахування результатів свого дослідження в правотворчій практиці. Проте ж для цілей удосконалення законодавства об'єднання під рубрикою «додаткові зобов'язання» різнорідних правових явищ, які мають єдину спільну ознаку (вони не входять в «ядро зобов'язальних відносин»), навряд чи було прийнятним.

Подібним способом аналізує зміст зобов'язання та виокремлює додаткові права й обов'язки Н.Ю. Голубєва. Особливу увагу при цьому вона звертає на структуру зобов'язань підряду й найму (оренди) [4, с. 537–542]. Виокремлення нею певних допоміжних обов'язків має плідний і конструктивний характер. Проте ж при цьому Н.Ю. Голубєва не розглядає те, як виокремлені нею допоміжні обов'язки співвідносяться з поняттям додаткових вимог у тому значенні, як вони розуміються в ст. 266 чинного Цивільного кодексу України. Якщо б вона звернулася до цієї проблеми de lege lata, логічно було б перейти до дослідження цієї самої проблеми de lege ferenda. Однак дослідниця не звер-

тається до обох цих аспектів проблеми додаткових зобов'язань, обмежившись суто академічним (освітнім) аспектом проблеми, що не дало змоги більш конструктивного її вирішення.

В.А. Бєлов, враховуючи більш широке, ніж в Україні, розуміння законодавцем додаткових вимог у ст. 207 Цивільному кодексі Російської Федерації, мав можливість чітко визначити коло додаткових вимог, обов'язків і зобов'язань de lege lata, а потім перейти до дослідження цієї проблеми de lege ferenda. Проте він ст. 207 Цивільного кодексу Російської Федерації, у якій прямо називаються додаткові вимоги, взагалі не розглядає [5].

Щоб не повторити помилок інших науковців, спочатку виокремимо правозастосовний аспект проблеми додаткових зобов'язань, тобто здійснимо підхід de lege lata. У ст. 266 ЦК України вживається термін «додаткова вимога», у дужках називаються вимоги про стягнення неустойки та про «накладення» (очевидно, «накладення» і «звернення» є синонімами; принаймні в ст. 589, 590 ЦК України, що встановлюють спеціальні норми щодо застави, вживається термін «звернення»). Звернення стягнення на заставлене майно – це вимога, що пред'являється до суду (ми не ведемо мову про інші способи звернення стягнення на заставлене майно з тієї причини, що аналізується ст. 266 ЦК України, яка стосується позовної давності) на захист речового (заставного) права. Тому варто визнати, що в ст. 266 ЦК України називається лише одна зобов'язальна вимога – про стягнення неустойки. Проте цю вимогу об'єднує з вимогою про звернення стягнення на заставлене майно забезпечувальний характер цих вимог. Тому включення слова «тощо» до тексту ст. 266 ЦК України після прямої вказівки на ці два види додаткових вимог (неустойку та звернення стягнення на заставне майно) дає підстави для висновку, що слово «тощо» означає інші подібні вимоги, якими є вимоги забезпечувальні.

Крім названих, це будуть вимоги, що пред'являються до поручителя (входять до змісту зобов'язання поруки), і вимоги про стягнення подвійної суми завдатку. Що стосується гарантії, то законодавець прагнув відділити її від основного зобов'язання та встановив, що зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання, зокрема, і тоді, коли в гарантії міститься посилання на основне зобов'язання (ст. 562 ЦК України). Проте, встановлюючи це правило, законодавець у дужках пояснює, що незалежність гарантії від основного зобов'язання полягає в незалежності гарантії від основного зобов'язання на випадок припинення або недійсності цього зобов'язання. У ренті гарантія пов'язана з основним зобов'язанням як зобов'язання додаткове. Про додатковий характер гарантії свідчить уже те, що забезпечене гарантією зобов'язання в ст. 562 ЦК України називається основним; оскільки воно є основним, то гарантійне зобов'язання є додатковим. На користь додаткового характеру гарантійного зобов'язання свідчить також зазначення в ст. 560 ЦК України того, що гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником, та в ч. 1 ст. 563 ЦК України того, що гарант зобов'язаний сплатити грошову суму на користь кредитора в разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого гарантією. Є й інші докази зв'язку гарантійного зобов'язання як додаткового із забезпеченим ним зобов'язанням як основним.

Викладене розуміння додаткових зобов'язань, що ґрунтується на ст. 266 ЦК України, узгоджується з положеннями ст. 548 ЦК України, у якій забезпечені неустойкою, порукою, гарантією й завдатком зобов'язання названі основними; оскільки забезпечені зобов'язання є основними, то зобов'язання, що забезпечують (якщо вони є, оскільки вимоги, що складають зміст застави й притримання, не є зобов'язальними), логічно визнати додатковими.

Якужезазначалося,у1940р.М.М.Агарков писав про додаткові відносини, додаткові вимоги, додаткові права й обов'язки щодо сплати процентів [3, с. 268]. Думку про додатковий характер зобов'язання щодо сплати процентів М.М. Агарков аргументував тим, що існування обов'язку сплати процентів залежить від існування основного зобов'язання [3, с. 268]. Проте таке можна стверджувати про плату за користування річчю на підставі договору найму (оренди): поки існує зобов'язання повернути річ наймодавцеві, існує також зобов'язання щодо сплати процентів. Що стосується користування річчю з боку наймача, то воно може бути ототожнене з користуванням грошовими коштами на підставі договору позики чи кредитного договору.

Думка про додатковий характер зобов'язання щодо сплати процентів висловлювалася Головою Верховного Суду УРСР А.М. Якименко, коли він коментував ст. 84 ЦК УРСР 1963 р. Правда, при цьому він вказав на додатковий характер тільки вимоги вкладника щодо нарахування (точніше, щодо сплати) йому процентів на грошову суму, що внесена до ощадної каси [6, с. 95].

Деякі науковці намагаються розширити коло додаткових вимог (прав, обов'язків, зобов'язань) уже на базі чинного законодавства. Так, коментуючи ст. 266 ЦК України, В.І. Цікало називає додатковою вимогу «до батьків (усиновлювачів) або піклувальника про відшкодування шкоди, завданої неповнолітнім, тощо» [7, с. 227]. Вимога до батьків (усиновлювачів), піклувальника є типовою субсидіарною вимогою. Тому слово «тощо» в наведеній цитаті дає підстави стверджувати, що В.І. Цікало відносить до додаткових вимоги до будь-яких субсидіарно зобов'язаних осіб. Якби така думка була висловлена в порядку de lege ferenda, вона заслуговувала б на увагу й обговорення. Проте de lege lata ця думка суперечить ст. 266 ЦК України.

Оскільки зміст поняття додаткових вимог за чинним цивільним законодавством є досить зрозумілим, звернемося до цього поняття de lege ferenda, з'ясуємо, які правові явища треба охопити поняттям додаткових зобов'язань у майбутньому, більш досконалому, законодавстві. Насамперед звернемо увагу на те, що межа між основними й додатковими зобов'язаннями є рухливою. Так, страхове зобов'язання зазвичай вважається та дійсно є основним, а його виконання може забезпечуватися додатковими зобов'язаннями. Проте договір страхування може бути укладено з метою страхування, наприклад, ризику неповернення кредиту (грошової суми, отриманої позичальником) на підставі кредитного договору на умовах платності та строковості. У цьому випадку цивільно-правова й соціально-економічна роль страхового зобов'язання є такою самою, як і роль засобів забезпечення виконання зобов'язань, передбачених ст. 546 ЦК України. Це враховується в ч. 3 ст. 735 ЦК України, яка встановлює, що виплата ренти може бути забезпечена шляхом встановлення обов'язку платника ренти застрахувати ризик невиконання ним своїх обов'язків за договором ренти. Якщо договір страхування укладається на забезпечення виконання основного зобов'язання, на нього поширюються положення ч. ч. 2, 3 ст. 548 ЦК України, що стосуються співвідношення основного зобов'язання та правочину щодо його забезпечення.

З іншого боку, додаткове зобов'язання, забезпечене засобами, передбаченими ст. 546 ЦК України, набуває щодо забезпечувального зобов'язання характеру основного зобов'язання. Так, немає юридичних перешкод для встановлення договором поруки неустойки, яку поручитель буде зобов'язаний сплатити на користь кредитора в разі невиконання ним зобов'язання, що ґрунтується на договорі поруки. У цьому випадку зобов'язання поруки набуває характеру основного, а щодо відносин між сторонами буде застосовуватися ст. 548 ЦК України. Звичайною є практика забезпечення порукою зобов'язання щодо сплати неустойки.

Ця практика ґрунтується на ч. 2 ст. 554 ЦК України. У таких випадках зобов'язання щодо сплати неустойки набуває характеру основного.

Думка про неможливість самостійного існування додаткового зобов'язання (у разі припинення основного) de lege ferenda є неприйнятною стосовно лише деяких додаткових зобов'язань. Так, існування поруки після припинення забезпеченого нею зобов'язання втрачає будь-який сенс. Проте стосовно зобов'язання щодо сплати неустойки ця думка є абсолютно неприйнятною. Отже, ознака неможливості самостійного існування (за відсутності основного зобов'язання) не може бути визнана такою, що є обов'язковою для всіх додаткових зобов'язань, навіть якщо додатковими будуть визнаватися лише забезпечувальні зобов'язання. Тому додаткові зобов'язання, які нездатні існувати без основних зобов'язань, – це лише один із видів додаткових зобов'язань.

Додатковий характер зобов'язання на прикладі грошових зобов'язань щодо сплати процентів В.А. Бєлов пояснює тим, що «виникнення обов'язку сплати процентів пов'язується законом не стільки з волею сторін, скільки з наявністю такого факту використання грошових коштів, отриманих від третьої сторони (незрозуміло, чому «третьої», а не «іншої» – А. Ч.), або таких, що підлягають поверненню їй. За відсутності факту використання «чужих» (за термінологією нашого закону) грошових коштів, тобто за відсутності іншого (основного) грошового зобов'язання обов'язок щодо сплати процентів не може виникнути» [5, с. 278]. Це є правильним тільки в тій частині, у якій викладене стосується грошових зобов'язань щодо сплати процентів, передбачених ст. 395 ЦК України. Щодо решти це твердження навряд чи може бути визнане прийнятним. Справа в тому, що зобов'язання щодо сплати процентів у регулятивних цивільних правовідносинах нічим не відрізняється від грошових зобов'язань щодо оплати товарів, робіт, послуг. Так, диспозитивною нормою п. 1 ст. 711 Цивільного кодексу Російської Федерації (їй відповідає ч. 1 ст. 854 ЦК України) передбачається, що сплата підрядникові обумовленої ціни здійснюється не тільки після остаточної здачі результатів роботи, а й за умови, що робота виконана підрядником належним чином і в погоджений строк, а за наявності згоди замовника – достроково. Отже, і в цьому випадку оплата роботи здійснюється не стільки за волею сторін, скільки за наявності факту виконання роботи. Сплата наймачем (орендарем) плати за користування річчю також обумовлюється не стільки волею сторін, скільки фактом користування річчю, а за весь час, упродовж якого майно не могло бути використане наймачем через обставини, за які він не відповідає, він звільняється від обов'язку вносити плату за користування річчю (ч. 6 ст. 762 ЦК України). Тому підстав визнання будь-яких грошових зобов'язань щодо оплати товарів, робіт, послуг додатковими є стільки ж, скільки для визнання такими ж зобов'язань щодо сплати процентів за користування коштами, отриманими на підставі договорів позики чи кредитних договорів.

Усупереч висловленій у науці думці додаткові зобов'язання, з деякими винятками, здатні до самостійного існування (за відсутності основного зобов'язання). Проте виникнути додаткові права й обов'язки (вимоги, зобов'язання) можуть тільки за наявності основного зобов'язання або в зв'язку з його виникненням або припиненням.

Отже, перша особливість додаткових зобов'язань полягає в підставі їх виникнення. Друга – у моменті їх виникнення. Така особливість, як закінчення позовної давності у зв'язку із закінченням позовної давності за основною вимогою (основним зобов'язанням), характерна лише для деяких додаткових зобов'язань. Виходячи із цього, додатковими варто визнати всі забезпечувальні зобов'язання (щодо сплати неустойки, зобов'язання по-

руки, гарантії, зобов'язання щодо повернення подвійної суми задатку), зобов'язання, у яких реалізуються цивільно-правові санкції за порушення зобов'язань (відшкодування збитків, сплата процентів на підставі ст. 625 ЦК України). До додаткових варто віднести також гарантійні зобов'язання продавця, підрядника.

Від додаткових зобов'язань, у межах яких реалізуються цивільно-правова відповідальність та інші наслідки порушення зобов'язань (основних, допоміжних і додаткових), треба відрізняти ті зобов'язання, які законодавець виокремив від таких, що раніше існували, та існуючих зобов'язань і визнав окремими основними зобов'язаннями. Такі основні зобов'язання являють собою клас правових явищ. Найбільш яскравим представником таких явищ є зобов'язання відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг). Уже сама назва цих зобов'язань свідчить про їх зв'язок із такими зобов'язаннями, у межах яких зазначені товари, роботи (послуги) були отримані. Проте законодавець вирішив названі два види зобов'язань розділити. При цьому він присвятив зобов'язанням відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), значний нормативний масив, до якого належать ст. ст. 1209–1211 ЦК України, а також Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції». Розрив названих двох видів зобов'язань переважно обумовлений техніко-юридичними міркуваннями. Можливо, на таке рішення законодавця вплинуло панування в науці розуміння причинного зв'язку як прямого чи безпосереднього.

Отже, законодавець сформував інститут відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робот (послуг), який поширюється на всі види зобов'язань, що можуть виникнути в цьому зв'язку: 1) зобов'язання відшкодування шкоди, завданої шляхом каліцтва або іншого ушкодження здоров'я; 2) зобов'язання відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника; 3) зобов'язання відшкодування моральної шкоди; 4) зобов'язання відшкодування майнової шкоди, завданої через пошкодження або знищення майна потерпілого. Це різні основні зобов'язання, які можуть виникнути й існувати одночасно. Лише зобов'язання відшкодування шкоди, завданої шляхом каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, і зобов'язання відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника, не можуть виникнути й існувати паралельно через їх сутнісну несумісність.

Інститут відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, лише частково співпадає з інститутом відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг). За межами цього співпадання він поширюється, зокрема, на зобов'язання відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю осіб, що виконували договірні зобов'язання. Відтак у відповідній частині зобов'язання відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, могли б бути замінені додатковими зобов'язаннями щодо відшкодування збитків, завданих порушенням основного зобов'язання особою, яка поряд із потерпілим була стороною цього основного зобов'язання, а саме зобов'язанням відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю пасажира. Згідно зі ст. 928 ЦК України на такі зобов'язання поширюються положення глави 82 ЦК України. Техніко-юридичні міркування, які стали підґрунтям такого законодавчого рішення, легко помітити: законодавець цілком правильно не став формулювати численні правові норми про відшкодування шкоди, завданої внаслідок незабезпечення охорони життя та здоров'я пасажира під час перевезення, а відіслав до інституту відшкодування шкоди. Правда, разом із таким посиланням законодавець де-факто кваліфікував зобов'язання відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим уш-

кодженням здоров'я або смертю пасажира, не як додаткові до основного зобов'язання перевезення, а як основні. Щоб такого не відбулося, законодавець повинен був зазначити, що до зобов'язань відшкодування збитків, завданих каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю пасажира, глава 82 ЦК України застосовується субсидіарно, проте він цього не зробив.

Ключові слова: зобов'язання, зобов'язальні відносини, основні зобов'язання, додаткові (акцесорні) зобов'язання.

У статті досліджено окремі аспекти проблеми поняття додаткових (акцесорних) зобов'язань, їх правових особливостей. Проаналізовано співвідношення основних і додаткових (акцесорних) зобов'язань. Розроблено нові теоретичні положення, що можуть бути науковим підґрунтям для вдосконалення правового регулювання відносних майнових відносин.

В статье исследованы отдельные аспекты проблемы понятия дополнительных (акцессорных) обязательств. Проанализировано соотношение основных и дополнительных (акцессорных) обязательств. Разработаны новые теоретические положения, которые могут быть научной основой для совершенствования правового регулирования относительных имущественных отношений.

The article deals with separate aspects of the problem of definition of supplementary obligations and their legal features. The correlation of main and additional (accessory) obligations is being analyzed. New theoretical propositions are developed that can be a scientific basis for improvement of the legal regulation of the relative property relations.

Література

1. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / М. Бартошек. – М. : Юридическая литература, 1989. – 448 с.

2. Мейер Д.И. Русское гражданское право / Д.И. Мейер. – М. : Статут, 2000. – 831 с.

3. Агарков М.М. Обязательства по гражданскому праву / М.М. Агарков // Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. / М.М. Агарков. – М. : ЦентрЮрИнфо, 2002– . – Т. 1. – 2002. – С. 163–460.

4. Голубєва Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : [монографія] / Н.Ю. Голубєва. – О. : Фенікс, 2013. – 642 с.

5. Белов В.А. Гражданское право : [учебник] : в 4 т. / В.А. Белов. – М. : Юрайт, 2013– . – Т. IV : Особенная часть. Относительные гражданско-правовые формы. – 2013. – 1085 с.

6. Гражданский кодекс Украинской ССР : [научно-практический комментарий] / под ред. А.Н. Якименко. – К. : Политиздат Украины, 1981. – 639 с.

7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В.М. Коссака. – К. : Істина, 2011. – 976 с.